

Arfwidh Månson Rydaholmensis och Een mykit nyttigt Örta-Book

Arfwidh Månson Rydaholmensis and A very useful Herbal

Keywords: Plant introductions, Guide to self-help, Herbal, Sweden, History, 17th century.

Boel Persson *

Abstrakt

Arvid Månssons örtabok utkom i åtta upplagor under åren 1628-54, en tid som präglades av krig, pestens härjningar, brist på personer med medicinsk utbildning och en i det närmaste obefintlig organiserad sjukvård. Med ekonomiskt bistånd och stöd från kontakter inom kyrkan gav Arvid Månsson ut sin örta-bok, en slags egenvårdsrådgivning riktad till människor ur alla samhällsklasser. Boken består till största del av översättningar från tyska och latin, och den blev bevisligen populär hos sin samtid eftersom den fick gå i tryck så många gånger. Till skillnad från liknande samtida böcker utgår Månssons bok från växterna och inte från sjukdomarna, vilket gör att den skulle kunna kallas Sveriges första egentliga örtabok.

Utgångspunkten för denna artikel är en studie av 1628 och 1642 års upplagor. Boken och dess författare placeras i en historisk kontext och dessutom diskuteras örtabokens användbarhet i vetenskapliga sammanhang.

Abstract

Eight editions of Arvid Månsson's herbal *Een mykit nyttigt Örta-Book* ["A very useful Herbal"] were published between 1628-1654, a period in Sweden characterized by war, plague, a lack of trained medical personnel and virtually non-existent organized health care. The starting point of this article is a study of the 1628 and 1642 editions, and the book and its author are put into a historical context. The herbal could well be used as a source for studies in various scientific fields, e.g. the history of plant introductions and availability, but it is then of utmost importance that some things are taken into consideration; why the book was written, for whom and for what purpose. Månsson's herbal was published with financial aid and support from contacts within the church, e.g. the bishop of the diocese of Växjö, as a guide to self-help for the general public. It mainly consists of translations from different German and Latin texts, and judging from the many editions it was obviously very popular. Unlike similar books of this period

Månsson's herbal focuses on the plants, not the diseases, and therefore could very well be called the first actual Swedish herbal.

Småländsk bonde med kyrkligt kontaktnät

Arvid Månsson föddes i Rydaholms socken i Småland, som son till prosten i Östbo härad, Magnus Arwidi¹. Det kyrkliga inflytandet kom inte enbart från fadern; i förordet till sin örtabok sänder Månsson även ett tack till Peder Arvidi, "Prost uthi Östbo / och Kyrkioheerde i Wernamo, min käre Moderbrodher och Swäger"². Några säkra uppgifter om Månssons födelse- och dödsår verkar inte finnas. Vi vet att han föddes runt år 1590 och att han uppgavs vara "salig", det vill säga död, år 1666, men det är mycket möjligt att han gått bort några eller flera år dessförinnan³. Månsson ska ha varit bonde, bosatt på lägenheten Skaf-tarps kvarn i Rydaholms socken⁴. Han var gift och hade fyra söner⁵.

Till denna korta personbeskrivning kan läggas att ytterligare två böcker gavs ut i Månssons namn. *Practica* (1642 och 1645) behandlar framförallt åderlätning, men boken beskriver också flera oljor och viner som kan framställas från växter samt vilken verkan dessa har. *Een Nyy TräägärdsBook* (1642, 1643, 1647, och 1654) är "sammandragen aff några trowärdeige och förfarne Män som här om godh Wettskap hafwa" och tre av de fyra upplagorna gavs ut sammanbundna med örtaboken⁶.

Dygder och sunda vätskor

Arvid Månssons örtabok utkom i åtta upplagor under åren 1628-54⁷ och är indelad i 132 kapitel, vart och ett tillägnat varsin växt. De flesta kapitel börjar med en kort introduktion till växten – ibland beskriver Månsson hur den ser ut och i vilken typ av miljö den växer naturligt. Som exempel kan tas kapitel 119 där man får veta att "Musöron är en liten ört / hafwer gult Blomster och ludne Bladh / hwilka wäxa uth medh Jorden"⁸.

Månsson skriver vidare om vilken del av växten som ska användas och vid vilken tidpunkt på året den bör skördas. Ofta nämner han också att växten är exempelvis "torr och kåld"⁹ eller "heet och wätt"¹⁰. Detta visar att Månsson anslöt sig till humoralpatologin, en lära med ursprung i antiken enligt vilken kroppens och själens sjukdomar orsakas av störningar i jämvikten mellan de fyra kroppsvätskorna blod (varmt och fuktigt), slem (kallt och fuktigt), gul galla (varm och torr) och svart galla (kall och torr). Enligt humoralpatologins förespråkare kunde sjukdomar botas genom att balansen i vätskorna återställdes. Metoder som användes var förändringar i dieten och livsföringen, men även åderlätning och lavemang. Uttrycket "att vara vid sunda vätskor" är en kvarleva av humoralpatologin¹¹.

"Faba på Latin / thet är Böner på Swensko / och på Gresko Cyamos, är torr och kåld complex..." skriver Arvid Månsson i kapitel 25. Uttrycket visar att Månsson anslöt sig till humoralpatologin, en lära med ursprung i antiken. (Illustration ur: Palmberg, J, 1683, nr. 43, Faba: Böna.)

Efter den korta beskrivningen av växten räknar Månsson upp dess dygder, med andra ord de värdefulla egenskaper eller förtjänster som den har. Ofta uppger han att växterna har ett tiotal dygder var, några har färre och många har betydligt fler. Ett exempel är nässla vars 41 dygder beskrivs i kapitel 16 och uppges vara allt från att honungsvatten

med nässelfrö är "gott för gammal hosta, om thet drickes ofta" till att vatten som är bränt av nässlor "uthdrifwer dödth Barn aff Moders liff / om Qwinnan dricker ther aff två reesor om Daghen / tree skedar hwar reesa". Att Arvid Månsson dessutom uppger att nässla kan användas som medel mot exempelvis maskar i buken, skabb och klåda, gulsot, ruttna sår, svullen mjälte och het lunga gör att hans örtabok om inte annat målar upp en levande bild av 1600-talets Sverige och de åkommor som samtidens människor stod inför och sökte medel för att bota¹².

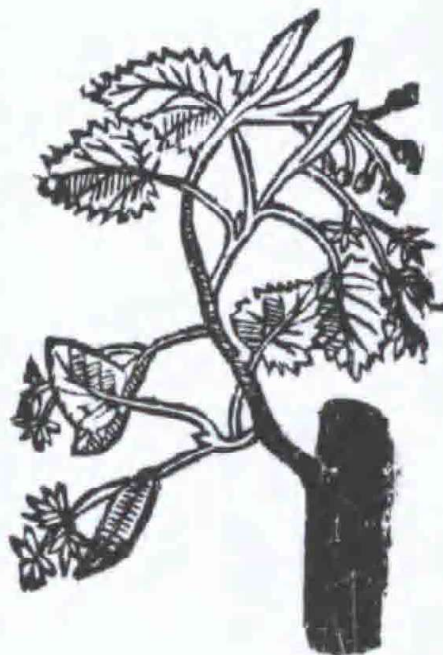

"Urtica, thet är Nässla / äre många slag / ära aff hete och torre Complexion." Så skriver Arvid Månsson i kapitel 16 och räknar vidare upp alla de 41 dygder, eller värdefulla egenskaper, som han menar att nässla har. (Illustration ur: Palmberg, J, 1683, nr. 99, Urtica: Näsla.)

Förfarenhet på örternas krafter

Enligt bokens undertitel är innehållet "Aff Latiniska och Tyska Böcker in på vårt Svenska Tungomål affsatt" av Arvid Månsson. Ofta nämner Månsson vad växterna kallas på vart och ett av dessa tre språk och ibland tar han även upp ett grekiskt namn. Troligen består alltså boken till största del av översättningar från böcker på latin och tyska, vilket i sig är imponerande, åtminstone om man tar i beaktande att Månsson enligt egen utsago inte hade studerat utomlands eller i någon "Academia" utan endast i "gemeene Scholer"¹³. Å andra sidan hade han nära kontakt med flera präster och fick troligen sin kunskap i främmande språk genom dem. Som vi kommer till längre fram var prästerna i mångt och mycket tidens folkbildare. Att örtaboken består av översättningar blir ännu tydligare om man läser förordet till Månssons *Practica*. Där säger han att han driftat sig till att skriva boken efter att han "...hafwer förnummit / at många hafwa låtit sigh behaga / then örtabook som jag tilförena verterade"¹⁴ på vårt Svenska Tungemål..."¹⁵

Ett fåtal lignoser finns med i Arvid Månssons örtabok. I kapitel 104 kan man till exempel läsa att "Tilia, Lindebaum på Tysko / thet är Lindeträ på Swensko / til at Distillera Watn aff / skal thet skeep om Sommaren / när hon är bäst i Blomster...". (Illustration ur: Palmberg, J, 1683, nr. 15, Tilia: Lind eller Basteträ.)

Månsson gör inget anspråk på att själv ha provat ut örternas dygder, däremot skriver han att Gud gett honom "näghot förstånd uthi Läkedoms konst"¹⁶ och att han använt många av de örter som växer i landet, liksom några utländska. Vilka av bokens kurer som han själv har provat kan man lätt se eftersom dessa är markerade med *probatum est* skriver Månsson vidare i förordet¹⁷. Av de närmare 500 dygder som de 20 första kapitlens växter uppges ha är det dock i 1642 års upplaga endast efter 15 dygder som man finner uttrycken *probatum est*, *probatum est a me*, *är proberat*, *det är försökt* eller *det är prövat*. Med tanke på det ringa antal kurer som Månsson faktiskt har provat själv kan kanske titlarna *medico* eller *medicus*, som används i 1645 års upplaga av *Practica*, tyckas överdrivna¹⁸. Någon formell utbildning hade han ju inte heller, enligt egen utsago.

Om Arvid Månsson bör kallas läkare eller inte är kanske mindre viktigt, men vi kan konstatera att han definitivt bedrev någon typ av örtmedicinsk verksam-

het. Sannolikt är att han även utförde åderlåtning, med tanke på den bok som han utgav i detta ämne. Om det medicinska utövandet var hans huvudsakliga sysselsättning eller en bisyssla vet vi inte men biskopen i Växjö, Petrus Jonæ Angermannus, skriver i sitt förord till örtaboken att både han själv och folk i hans omgivning haft nytta av Månssons kunskap om örternas egenskaper¹⁹. Några kurer som Månsson själv prövade var till för att avhjälpa komplikationer i samband med förlossning. Kanske var det hans egen fru som fick denna hjälp, kanske anlätades han även av andra hushåll i detta sammanhang.

Det verkar som att Arvid Månsson lyckades väl med de behandlingar han utförde, få eller flera. I *Genealogisk tidskrift* från år 1958 skriver Paul Wilstadius att Månsson aldrig blivit instämnd till Östbo ting för vare sig trolldom eller misslyckade kurer. Som jämförelse nämner han den läkekunnige komministern i Kronobergs län Sveno Jonæ, nära nog samtida med Månsson, som ska ha blivit ställd inför rätta. Ur det faktum att detta aldrig skedde med Arvid Månsson drar Wilstadius slutsatsen att Månsson antingen var en ovanligt skicklig praktiker eller också en stillsam teoretiker, som så gott som uteslutande sysslade med populärmedicinskt författarskap²⁰. En anledning till att Månsson aldrig blev ställd inför rätta för misslyckade kurer skulle också kunna vara att han bara behandlade människor som han kände väl, såsom sin egen familj och biskopens familj, men detta är förstås inget som går att säga med säkerhet.

Friskhet genom Guds nåd

Gud tillskrivs stor betydelse, både i Arvid Månssons eget förord och i biskopens. Det är, anser båda, Gud som har skapat alla växter, och människan bör lära sig att glädjas åt dem och ta bättre vara på deras nyttiga egenskaper. "Ty Gud haver så mycket gott inlagt uti sina skapade kreatur, synnerlige örter som växa på jorden, att människan trampar på sina läkare och vet där intet utav"²¹ menar biskopen och skriver att anledningen till att han gav råd om att denna bok skulle gå i tryck är att den visar vilka märkliga krafter de örter har, som föraktas av människorna.

Månsson i sin tur menar att det finns kreatur som har större omsorg om sin hälsa än vissa människor, och han beklagar sig över att det finns människor som är så snåla att de hellre ligger sjuka länge och lider mycket än rådfrågar någon som genom Gud fått kunskap om läkekonsten. Samtidigt betonar han vikten av att vid sjukdom först vända sig till Gud, med böner om syndernas förlåtelse och offergåvor. Först därefter får man vända sig till en läkare. Finns ingen läkare att tillgå bör man försöka att bota sig själv med "laglige och lovlige"²² medel i tid, och inte vänta tills sjukdomen tar överhanden. Lagliga och lovlige medel är förstås enligt Månsson örterna, och biskopen menar att användningen av dessa är ett sätt för fattigt folk att "genom Guds nåd" bli friska till en låg kostnad. Detta

Den som blivit stucken av ett bi, en bålgeting eller en broms bör dricka en dekokt gjord på roten av *Althaea* och vin eller vatten, "thet hielper", skriver Månsson i kapitel 62, och antyder möjligen med dessa två ord att han själv provat kuren och gjort bedömningen att den haft verkan. Denna läkemaiva, *Althaea officinalis*, är fotograferad på Kulturen i Lund. (Foto: Boel Persson, augusti 2007.)

är anledningen till att han har bekostat tryckningen av 1642 års upplaga skriver han, och menar att eftersom det finns så många örter så borde väl en av dessas krafter vara värd det som boken kostar²³.

Sammanhanget – 1500-tal

Reformation och kulturell nedrustning

Det var i ett samhälle präglad av krig, stora förändringar inom kyrkan och pest-epidemier som Arvid Månssons örtabok publicerades för första gången år 1628. För att kunna förstå sammanhanget måste vi börja historieskrivningen ungefär hundra år tidigare. Gustav Vasa kom som bekant till makten år 1523. Fyra år därefter, vid reformationsriksdagen i Västerås år 1527, genomfördes det första steget i den svenska reformationen²⁴. Reformationen innebar att Sverige gick från att ha en katolsk kyrka styrd av påven i Rom till en kyrka med luthersk be-kännelse och den svenska kungen som överhuvud. Biskoparnas världsliga makt bröts, och en indragning av kyrkans stora intäkter och egendomar inleddes²⁵.

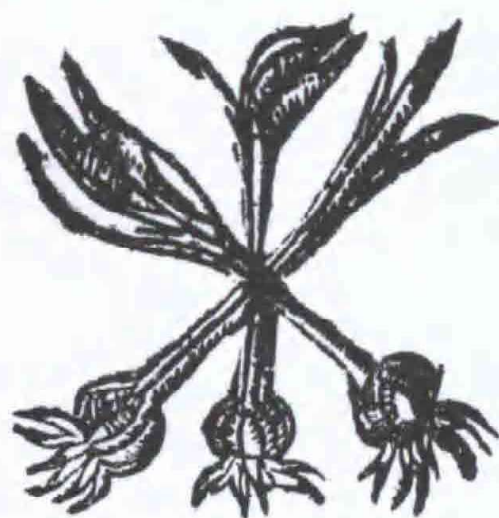
Ett resultat av den tidiga reformationen lär ha blivit en kulturell nedrustning och isolering, som särskilt drabbade skolväsendet²⁶. Klostrens nedläggning

kan också ha medfört att tillgången till läkare och läkemedel för gemene man försämrades, även om inte alla är övertygade om att munkarna och nunnorna verkligen påverkade vanligt folks hälsa i någon större utsträckning²⁷. Kyrkans möjligheter till hjälpverksamhet minskade i alla fall i och med reformationen, och vid mötet i Västerås år 1527 åtog sig kungen (staten) att sörja för den vård som kyrkan inte längre hade råd med. Under lång tid hände dock inte mycket. Först under 1600-talet började staten inrätta sjukhus för psykiska och veneriska sjukdomar²⁸.

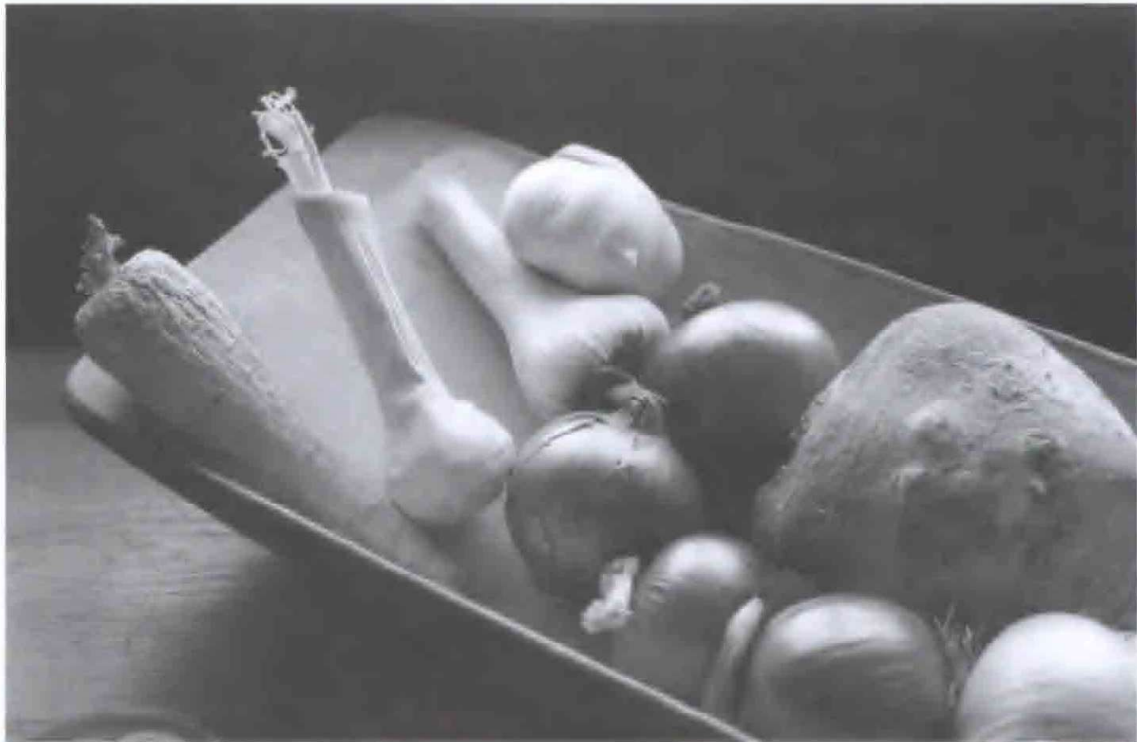
Pestepidemier och läkarbrist

De medicinska yrkesutövare som fanns i Sverige under reformationstiden var nästan alla verksamma i Stockholm eller vid hoven i Kalmar och Nyköping, och bara några få var medicine doktorer. Utöver "kloka gummor och gubbar" var det främst apotekare och bardskärare²⁹ som svarade för den medicinska vården under 1500-talet och framåt³⁰. När det gäller Arvid Månssons närmaste tätort, Växjö, ska det ha dröjt till slutet av 1600-talet innan befolkningen fick tillgång till en utbildad läkare, ett apotek och en örtagård för framställning av medicamenter³¹. Av de få som hade medicinsk utbildning i Sverige under 1500-talet var de flesta invandrade tyskar. Gustav Vasa gjorde försök att locka svenska studenter till medicinska studier utomlands, men resultatet blev dåligt och att lita till importerad färdigutbildad arbetskraft var tryggare. Hovläkarna blev fler under vasasonen Erik XIV:s styre för att åter minska då Johan III kom till makten år 1568³².

Under slutet av 1500-talet nåddes Västeuropa och Sverige av nya vågor av den asiatiska böldpesten³³. Pesten uppgavs av den kungliga livläkaren Vilhelmus Lemnius (ca 1520-1573) vara Guds gissel för våra synder skull³⁴. Samtidigt fanns det naturliga orsaker menade han. Smitta från redan sjuka ingick bland dessa, men pesten ansågs också uppstå av kroppens onda vätskor eller "giftigt väder".

"Allium Knopplöök eller Hwijtlök / sägher man är Bondens Triakelse", skriver Månson i kapitel 39, och menar att vitlök kan jämföras med teriak, samtidens universalmedel som ansågs kunna bota alla sjukdomar. (Illustration ur: Palmberg, J, 1683, nr. 11, Allium: Hwijtlöök / Stillansgröna.)

Rödlök uppges av Månson ha 18 dygder. Möjligen kan man fråga sig om nummer 16; "Ätes han råå / så gör han ondt i öghonen", verkligen är en värdefull egenskap... Den vackra installationen med vitlök, rödlök och rotfrukter är fotograferad på Ängsö slott i Västmanland. (Foto: Boel Persson, maj 2007.)

Åderlätning var enligt Lemnius verksamt, tidens universalmedel teriak³⁵ likaså³⁶. Månsson menade att vitlök var "Bondens Triakelse"³⁷, det vill säga bondens teriak. Att vitlök skulle kunna hjälpa pestdrabbade skriver dock Månsson ingenting om.

I den pestläkebok som gavs ut 1572 skriver Lemnius att han författat den för att kunna lämna det enklare folket, som inte hade någon tillgång till läkare eller apotek, en behövlig undervisning i inhemska örter och läkemedels användande³⁸. Här finns alltså stora likheter med avsikterna bakom utgivandet av Månsons örtabok.

Professor i idé- och lärdomshistoria Sten Lindroth (1975) menar att den läkekonst som utövades under 1500-talet var medeltida och att århundradet inte medförde någon större förnyelse av den medicinska praktiken. "Inga nyheter kunde dock rubba förtroendet för de gamla örtmedicinerna eller åderlätningen som ett slags universalmedel"³⁹ skriver Lindroth och menar att den skriande bristen på kompetenta läkare gjorde att människor fick kurera sig bäst de kunde med hjälp av fäderneärvda botemedel och tillgänglig litteratur. Populära örta-böcker, tryckta och otryckta, förblev outhärliga och deras ofta vidskepliga recept och huskurer spreds över landet. Även lantpräster slog i sina läkeböcker och

hjälpte sjuka församlingsbor skriver Lindroth vidare, och nämner Arvid Månsson under epiteten "enkel bondedoktor" och "empiriker"⁴⁰.

Det fanns likheter mellan Månsson och Lemnius, men utan att förringa Månssons insats måste man förstås påpeka att det även fanns stora skillnader mellan de båda. Lemnius ville se ett förbud för kvacksalvare⁴¹ och icke legitimerade åderlåtare. Han skulle förmodligen ha placerat Månsson i båda dessa kategorier. Dessutom utkom Månssons första bok mer än ett halvt sekel efter Lemnius pestläkebok. Om den läkekonst som utövades på 1500-talet var efter sin tid, vad var då inte Månssons läkekonst? Som medicinsk författare och utövare kan man inte hävda att Arvid Månsson var någon föregångare.

Kungens århundrade

Det var inte bara den medicinska kunskapen som var koncentrerad till hovet under 1500-talet. Professorn i konsthistoria Sten Karling (1931) skriver att från det att Gustav Vasa kom till makten blev hovet ledande på alla områden, och det var egentligen bara där som lyx och förfining förekom. Adelsmännen levde fortfarande oftast som bönder på sina sätesgårdar, och det var egentligen bara vid konungarnas egendomar, framförallt i Uppsala, Stockholm och Kalmar som några anläggningar att tala om tillkom under 1500-talet. "Aldrig har tesen: Sveriges historia är dess konungars, gällt så mycket som här" menar Sten Karling⁴².

Sammanhanget - 1600-talet

Adelns århundrade

År 1611 kom Gustav II Adolf till makten. Tiden från hans trontillträde fram till år 1718 brukar benämnas stormaktstiden och var en period fylld av krig, stora landvinningar och stora landförluster. Tack vare en rad ekonomiska favörer och företräde till alla högre ämbeten kunde många adliga ätter bygga upp stora förmögenheter och spela en framträdande politisk roll. Sin ekonomiska och politiska makt manifesterade de i magnifika slott med tillhörande trädgårdsanläggningar⁴³. Även vid de kungliga slotten gjordes nya anläggningar under 1600-talet. Den första hälften av århundradet dominerades av trettioåriga kriget. Krigsåren hade dock inte någon förlamande verkan på den inre och yttre utvecklingen, snarare tvärtom. I och med att Sverige kom i kontakt med övriga Europa kom landets människor i beröring med ett mer förfinat kulturliv och åskådningssätt. Denna utveckling fick betydelse för arkitekturen och den närbesläktade trädgårdskonsten. Århundradets första hälft var en period då trädgårdsanläggningens enhetlighet betonades och den gavs, enligt Karling (1931), genom arkitekter en "kompositionell fasthet"⁴⁴.

Högre utbildningar och land av bönder

Det var inte bara arkitekturen och trädgårdskonsten som utvecklades under 1600-talet. Även utbildningsväsendet förbättrades markant, åtminstone när det gällde högre utbildningar. Uppsala universitet blommade upp med aktivt kungligt stöd och tre nya universitet grundades fram till 1668. Gymnasier grundades i samtliga stiftsstäder och läskunnigheten ökade hos gemene man⁴⁵.

I det stora hela var det dock väldigt lite av 1600-talets inre och yttre utveckling som påverkade "vanligt folk" runt om i landet. Det Sverige i vilket Arvid Månssons örtabok gavs ut var ett land av i huvudsak bönder och utbildningen bland dessa var i allmänhet låg. Rekryteringen till universiteten kom visserligen från alla stånd och cirka en tredjedel av studenterna var bondsöner, men bondeståndet var ändå kraftigt underrepresenterat med tanke på att 95 % av landets invånare tillhörde allmogen (bönder, torpare, tjänstefolk och andra icke-ståndspersoner på landet). Adel och präster uppgick antagligen inte till mer än 1 procent vardera medan borgare och ofrälse ståndspersoner, t.ex. bruksföretagare, tillsammans utgjorde ca 3-4 procent av landets befolkning⁴⁶.

Få jordbruksteknologiska framsteg gjordes före 1700-talet, och därför var produktiviteten under 1600-talet fortfarande låg. Detta innebar ett mycket begränsat utrymme för en avancerad arbetsfördelning. Det mesta av skörden gick åt

Få belägg finns för trädgårdsodling i någon större skala hos 1600-talets bondebefolkning. Kålgården, en inhägnad jordlott i vilken det odlades ärtor, bönor och andra köksväxter, ligger kanske närmast det vi idag kallar trädgård. På bilden syns sockerärt, växandes i en nutida köksträdgård i skånska Hoftersrup. (Foto: Boel Persson, juni 2007.)

till att försörja byns egen befolkning medan överskottet åts upp av skatter och avgifter⁴⁷. Till viss del var det allmogen som fick betala för de stora utgifter som staten drog på sig genom ständiga krig, reformer och nya ämbetsverk⁴⁸.

Få belägg finns för trädgårdsodling i någon större skala hos 1600-talets svenska bondebefolkning. Kålgården där det odlades ärtor, bönor och andra köksväxter är nog det som ligger närmast det vi idag kallar trädgård. Hade man nytta av dem så kunde det förstås finnas örter också, men odling till prydnad blev inte vanlig bland allmogen förrän ett par århundraden senare. Fruktträdplanteringar fanns på sina håll. Kjell Lundquist (2000) hävdar att även den välskötta lövängen var en form av trädgård. I de trakter där lövängskulturen var som mest utbredd kom denna på sätt och vis att fylla trädgårdens plats och i dessa områden saknade allmogen trädgårdar, i modern mening, långt fram i modern tid⁴⁹. Det är inte alls omöjligt att Månssons hemtrakter i Småland var ett sådant område, men detta har inte undersökts närmare under arbetet med den här texten.

Präster som folkbildare

1600-talet var alltså i mångt och mycket adelns århundrade, men också prästerskapet spelade en växande roll i en statsideologi där kyrka och världslig makt var starkt integrerade⁵⁰. Den period som behandlas i denna text, från Gustav Vasas trontillträde till mitten av 1600-talet, är en period som skulle kunna benämnas "renässansen i Sverige". Denna tid präglades av en hierarkisk världsbild med Gud på den högsta positionen, därefter kom människan med naturen under sig⁵¹. Eftersom de små tingen ansågs spegla det stora världsallett, och därmed Gud, fanns det dock ingen motsättning mellan religiös tro och naturvetenskapliga studier, tvärtom ansågs de senare vara ett sätt att komma nära Gud, att förstå och uppskatta skapelsen. I prästernas utbildning ingick därför naturvetenskap, särskilt botanik och medicin. Prästerna uppmuntrades att ägna sig åt ekonomiska, hortikulturella och estetiska ämnen, så länge inte själavården blev eftersatt⁵².

Även om prästens sociala position i socknen var som en bonde bland bönder så var han också en herre. Som ordförande i sockenstämman kunde han uppnå en betydande maktposition om han fick menigheten med sig skriver Maria Flinck (1994). Prästerna och deras fruar fungerade som innovatörer och kunskapsspridare inom många områden såsom jordbruk, arkitektur, inredning, mat, sällskapsliv, textilhantverk och trädgårdsskötsel⁵³. Kyrkans målsättning att öka individens kristendomskunskaper genom att ge henne förutsättningar att själv läsa de heliga skrifterna ledde dessutom till att läskunnigheten ökade starkt under 1600-talet. Vid seklets slut fanns det vanligen en person i varje familj, oftast en kvinna, som kunde läsa hjälpligt⁵⁴.

Flinck skriver att prästernas betydelse som nyhetsspridare förmodligen var mindre i herrgårdstäta landskap än i trakter där prästerna var de enda represen-

tanterna för samhällets övre skikt⁵⁵. Detta har hon troligen rätt i, och eftersom Arvid Månssons hemtrakt i södra Småland inte var något godstätt område hade förmodligen hans far och morbror/sväger som var präster stort inflytande över vilka nyheter allmogen fick ta del av. Att en person som Månsson, med nära kontakter inom kyrkan, författade instruktiva och folkliga böcker vars mål var att ge allmogen större kunskap och möjlighet att själva bota sjukdomar, eller anlägga trädgårdar, är alltså väldigt tidstypiskt.

Örtabokens användningsområden – då och nu

Egenvårdsrådgivning

När Månssons örtabok gavs ut under 1600-talets första hälft var den alltså tänkt som en hjälp för egenvård, enligt förordet särskilt tillägnad fattigt folk som inte hade möjlighet att uppsöka läkare. Hur många fattiga familjer som hade möjlighet att köpa den, eller för den delen läsa den, vet vi egentligen inget om. Rydaholms hembygdsförenings styrelse skriver i förordet till faksimilupplagan att det finns belägg för att örtaboken inte bara lästes av adelsdamer och kavallerister, av biskop, domprost och gemena prästerskapet utan även av bonde och piga⁵⁶. Vilka dessa belägg är uppges dock inte. Kanske var det snarare så att boken lästes av folk ur de högre stånden, samt av vissa "kloka gummor och gubbar" och att uppgifterna därifrån förmedlades nedåt. I vilket fall som helst vittnar de många upplagorna om att det fanns ett stort behov av och intresse för boken.

Första egentliga örtaboken

Arvid Månssons örtabok är en flitigt citerad källa i nutida populärvetenskapliga böcker som på något sätt behandlar örter. Om dessa böcker börjar med en historisk sammanställning av svenska örtaböcker så nämns Månsson ofta som en efterföljare till 1500-talsförfattarna Peder Månsson och Benedictus Olai⁵⁷. Maria Flinck å sin sida menar att Månssons bok är den första på svenska om medicinalväxter⁵⁸. Något förvirrande kan tyckas, men det är en definitionsfråga. Både Peder Månssons och Benedictus Olais böcker behandlar växter med läkande egenskaper, liksom Vilhelm Lemnius för att nämna ytterligare någon. Skillnaden är dock att medan övriga författare utgår ifrån sjukdomarna eller recepten på läkemedel så utgår Arvid Månssons bok ifrån växterna. I *Nationalencyklopedin* står följande om örtaböcker:

"benämning på äldre, främst medeltida skrifter som beskriver olika växtarter med tonvikt på deras medicinska betydelse. De bygger främst på det från antiken kända beståndet av medicinalväxter, beskrivna av författare som Dioskorides, och är ofta illustrerade, från början med avbildningar som bara vagt återger växternas verkliga utseende. Örtaböcker framställdes också under

1500-talets början [...] Örtaböckerna kan sägas vara föregångare till senare tiders floror.”⁵⁹

Ännu tydligare uttrycker Gunnar Eriksson, professor emeritus i idé- och lärdomshistoria saken: ”För att ett arbete skall kunna kallas en örtabok måste det rimligen konsekvent utgå från de enskilda örterna, begagna deras namn som rubriker, med bild eller ord beskriva vilket växtslag det är fråga om och redogöra för dess farmakologiska egenskaper”⁶⁰. Till skillnad från äldre och samtida verk har Arvid Månssons örtabok precis detta upplägg. Därför kan boken kallas, såsom Lundquist (2005) uttrycker det, ”den första egentliga örtaboken på svenska”⁶¹.

Botaniskt intressant eller ”oskyldigare quacksalveri”?

Om Månssons bok är den första egentliga örtaboken på svenska, innebär det att den är av botaniskt intresse? Svaret är inte helt självklart. Om man delar upp den botaniska litteraturen i två huvudfårar där den ena är den lärda botaniken som på ett teoretiskt sätt behandlar växters byggnad och fysiologiska egenskaper medan den andra på ett praktiskt sätt beskriver deras nyttiga egenskaper så befinner sig Månssons örtabok närmare den senare⁶². Den förra tar i Sverige sin början under 1600-talets första hälft och löper från Johann Franck⁶³ och vidare till Linné.

Carl von Linné nämner Arvid Månsson vid flera tillfällen⁶⁴. I det tidigast kända manuskriptet av Linnés hand, hans *Örtabok* från 1725, finns flera meningar som i det närmaste är avskrivningar från Månssons örtabok, och det finns hänvisningar till A. RYDAHOLM⁶⁵. Det verkar som om Månssons örtabok var en av de första böcker som Linné ägde, och han kunde den uppenbarligen ”på sina fingrar”⁶⁶. Det är intressant att notera att Linné senare i livet tar upp den som en av de ”(Botaniska) Böcker”⁶⁷ han ägde i sin ungdom, och han nämner den till och med i *Flora Svecica*, i en lista över verk av svenska botaniker⁶⁸. Dessa fakta skulle förstås kunna tolkas som att Linné såg Månssons örtabok som en viktig botanisk källa, men betydelsen ska nog inte överdrivas. Kanske var det snarare så att Månssons örtabok betydde något speciellt för Linné personligen eftersom den var en av de första böcker den lille småländske pojken ägde som överhuvudtaget hade att göra med det som intresserade honom mest, nämligen växter. Redan när Linné använde sig av Månssons örtabok som källa till sin egen örtabok verkar han nämligen ha varit på väg att växa ur rocken. Senare i livet skriver han att de böcker och lärmästare han hade i sin ungdom ”...icke svarade emot hans hog”⁶⁹. Han skriver till och med i senare publikationer att Arvid Månssons örtabok, precis som Tillands *Flora Aboënis* och Palmbergs *Serta Florea Suecana*, var ”usla vägledare”⁷⁰.

Att Arvid Månssons örtabok har mer gemensamt med medeltida örtaböck-

Månssons örtabok innehåller rudimentära beskrivningar av vissa växter, i kapitel 40 kan man till exempel läsa att "Tanacetum, Reinefanen oder Wormkraut på Tysko / Renefana på Swensko / hon hafwer Gult Blomster / och luchter starckt / är aff warm och tor complex." Här en munkrenfana, *Tanacetum vulgare* f. *crispum*, fotograferad på Kulturen i Lund. (Foto: Boel Persson, augusti 2007.)

er än med den lärda botaniken framhåller Elias Fries i sina *Botaniska Utflygter* (1864): "Det är denna medeltids-medicin, som vi finna bokförd i de under första seklet efter boktryckarekonstens uppfinning utkomna Kreuter-bücher [...] Sedan dessa i sitt hemland blifvit urmodiga, utkom i Sverige 1628 Arwid Månssons *Örtabok*, hvilken vi liksom den af H. Smidt i Malmö utgifna *Urtegaard* icke kan räkna bland vetenskapligt Botaniska skrifter⁷¹." Fries drar sig till minnes att åtskilliga huskurer ur dylika böcker användes i hans barndom, och kallar detta ett "oskyldigare qvacksalveri".

Trettio år senare upprepar Elias Fries son ungefär samma sak, fast med något mildare ord. Theodor (Thore) Magnus Fries var liksom fadern botaniker och framförde i sitt verk *Naturalhistorien i Sverige intill mediet af 1600-talet* (1894) åsikten att Månssons örtabok inte har något naturalhistoriskt värde. "Den har visserligen räknats till den botaniska litteraturen, men den innehåller intet annat än uppgifter på åtskilliga växters användning såsom läkemedel och faller således helt och hållet inom det medicinska området" menar Fries⁷². Som vi har sett tidigare är detta inte helt sant, örtaboken innehåller faktiskt också beskrivningar av en del växter, även om man måste leta lite för att finna dem. För rättvisans

skull bör nämnas att Fries (1894) också anser att Månssons örtabok fyllt en viktig funktion. Den mängd dygder som växterna tillskrivs i boken har, menar Fries, "alstrat i vida kretsar ifver att uppsöka och lära känna de i vårt land förekommande växterna"⁷³.

Arvid Månssons beskrivning av riddarsporre i kapitel 84 är i det närmaste poetisk. "Consolida regalis, på Tysko Ritterspore / och på Swensko Ridderspore / hon är en liten ört / en Spann eller halffannan högh / hon hafwer små Bladh och blårå Blomster / en spore likt / och är så lustigt till att see uppå / at thet frögder öghonen." (Illustration ur: Palmberg, J, 1683, nr. 31, Consolida Regalis: Riddarspora / Harespor.)

Gunnar Eriksson (1969) är inte lika hård som de båda herrarna Fries i sitt omdöme om Arvid Månsson. Han tar upp Månsson i sitt verk *Botanikens historia i Sverige intill år 1800* med motiveringen att Månsson gör gällande att de växter han beskriver antingen finns vilda eller lätt låter sig odlas i Sverige⁷⁴. Därför, menar Eriksson, måste man räkna med att Månsson verkligen besatt en viss kännedom om vår vilda flora. Att Månsson gör gällande att alla växter i boken går att odla i Sverige stämmer dock inte, däremot gör han, precis som Eriksson noterar, i vissa fall rudimentära beskrivningar av de växter som behandlas. En förklaring skulle förstås kunna vara, såsom Eriksson också påpekar, att inte bara kurerna utan även växtbeskrivningarna är översättningar från någon eller några förlagor, som inte beskrev växterna så noga.

Att använda Månssons örtabok som en källa till vilka växter som fanns i Sverige vid 1600-talets början är alltså problematiskt av flera skäl. De enda växter som vi kan känna oss i det närmaste hundra procentigt säkra på att Månsson hade tillgång till är de som han själv har använt och markerat med *probatum est*

Arvid Månsson skriver i kapitel 81 att akleja bland annat är bra mot gulsot, njursten, förgiftning, skabb och gamla sår. Inom dagens folkmedicin anses inte växten vara lämplig för egenvård eftersom överdosering kan ge biverkningar. Fotografiet är taget vid Linnés Råshult. (Foto: Boel Persson, 25 maj 2007)

eller något liknande uttryck. Samtidigt vet vi naturligtvis inte om Månsson hade tillgång till importerade fröer och växtdelar. Att han i en bok som riktade sig till fattigt folk skulle ta med en mängd växter som var svåra eller omöjliga att få tag i verkar kanske inte så troligt, men hans läkekonst riktade sig uppenbarligen också till mer välbeställda, till exempel präster.

Ett sätt att använda sig av Månssons örtabok är så som Kjell Lundquist gör i sin avhandling om krolliljans introduktionshistoria i Sverige. Krolliljan finns inte med i örtaboken, vilket Lundquist menar kan vara ett tecken på att den ännu inte var närmare känd i Sverige eller hade tillerkänts någon medicinsk betydelse. Eftersom ett så stort antal växter tas upp i boken borde den annars ha funnits med. Å andra sidan tas inte heller den vita liljan upp, men detta skulle enligt Lundquist kunna bero på att odlingsbetingelserna för madonnaliljan inte var särskilt gynnsamma i Månssons hemtrakter⁷⁵. Även om Månssons örtabok inte heller i denna fråga kan betraktas som en bergsäker källa så är den en liten pusselbit. Det faktum att den lilla pusselbiten passar in i helheten gör att sannolikheten ökar att Lundquist hypotes, att krolliljan introducerades i Sverige under första halvan av 1600-talet, är korrekt.

Ett annat sätt att använda örtaboken är som en källa till kunskap om växt-

namn. Mats Rydén nämner både Arvid Månssons örtabok och Johann Francks *Speculum botanicum* (1638) som viktiga växtnamnskällor⁷⁶. Att beskrivningarna av växterna är otydliga och ofta obefintliga gör förstås att Arvid Månssons örta-bok även inom detta område måste nyttjas med stor försiktighet.

Att bruka med försiktighet...

...ja, de orden kanske borde ha tryckts utanpå Arvid Månssons örtabok när den kom ut första gången år 1628. För visst kunde säkert gemene man ha nytta av de kurer som rekommenderades, men ibland måste de ha gjort större skada än nytta. Idag nyttjar väl de flesta i vilket fall som helst denna typ av kurer med stor försiktighet, och vi har förstås inte heller (som tur är!) lika stort behov av kurer mot pestilens (pest), maskar i buken, skabb, klåda, tandvärk, gulsot eller ruttna sår. Ändå borde uppmaningen ha funnits kvar på faksimilutgåvan från 1987. För visst kan vi ha nytta av boken även idag – både en botaniker som söker kunskap om växtnamn, en trädgårdshistoriker som vill ta reda på när en växt kom till Sverige och en etnolog som försöker förstå hur 1600-talsmänniskan tänkte. Att använda Arvid Månssons örtabok utan att ha kunskap om hur och varför den skrevs, till vem och i vilket syfte, är dock förknippat med vissa risker.

Det är dessa insikter jag hoppas att jag kunnat förmedla, men som en försiktighetsåtgärd väljer jag att avsluta med Arvid Månssons ord och hävda att jag har "...giordt så myckit som migh hafwer mögeligit warit. Här kan wäl uthan twifwel finnas någhon feel på Ord och Stafwelser / hwilka then som bättre förstånd hafwer / wäl weta kan."⁷⁷

De träsnitt som fått illustrera artikeln är hämtade ur Johannes Palmbergs Serta florea Svecana eller Den Swänske örtekrantz. Johannes Palmberg (början av 1640-talet – 1691) var verksam som läkare och undervisade även i botanik vid gymnasiet i Strängnäs. Åren 1683 och 1684 utkom de två första upplagorna av hans Serta florea Svecana eller Den Swänske örtekrantz. Boken lär ha fått stor spridning och ska ha ersatts i undervisningen först 60 år senare då Carl von Linnés Flora Svecica utkom⁷⁸.

* Boel Persson avslutar just nu sin magisterutbildning i landskapsarkitektur vid Sveriges Lantbruksuniversitet i Alnarp. Utbildningen är inriktad mot trädgårds-, park- och landskapshistoria och har kompletterats med kurser i ekonomisk historia, samhällsgeografi och trädgårdskonstens historia vid Lunds universitet samt agrar- och landskapshistoria vid SLU Ultuna.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Muntliga källor

Lundquist, Kjell, AgrD samt universitetsadjunkt, Landskapsarkitektur, SLU Alnarp, föreläsning vid SLU Alnarp; *Renässansen, speglad i Uraniborg*, 2007-12-03.
Svensson, Marianne, Svenska Akademiens ordboksredaktion, Lund, kontakt via e-post 2008-02-21

Elektronisk källa

Svenska Akademiens ordbok, www.saob.se, 2008-03-11.

Tryckta källor och litteratur

Collijn, Isak, 1942-1944, *Sveriges bibliografi 1600-talet. Bidrag till en bibliografisk förteckning*, Uppsala.

Eriksson, Gunnar, 1969, *Botanikens historia i Sverige intill år 1800*, Stockholm.

Flinck, Maria, 1994, *Tusen år i trädgården. Från sörmländska herrgårdar och bakgårdar*, Värnamo.

Fries, Elias, 1864, *Botaniska utflygter. En samling av strödda tillfällighetsskrifter*, Stockholm.

Fries, Theodor (Thore) Magnus, 1894, *Naturalhistorien i Sverige intill mediet av 1600-talet*.

Hewe, Nils, [1939] 1984, *Välsignade växter. Skrock och fakta om hundra läkeörter*, Malmö.

Karling, Sten, 1931, *Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Nôtrestilen genom brott*, Stockholm.

Krok, Th.O.B.N, 1925, *Bibliotheca Botanica suecana. Svensk botanisk litteratur - från äldsta tider t.o.m. 1918*, Uppsala & Stockholm.

Krook, Hans, 1973, Johannes Franck och Speculum Botanicum, i: Franck, Johannes, [1659] 1973, *Speculum Botanicum*, Stockholm.

Krook, Hans, 1987, Om Arvid Månsson och hans Örta-Book, i: Månsson, Arvid, [1642] 1987, *En myckit nyttigh Örta-Book*, Rydaholms hembygdsförening, Stockholm, sid. 9-20.

Larsson, Lars-Olof & Österberg, Eva, 2001, Vasatiden och stormaktstiden, i: Behre, Göran & Larsson, Lars-Olof & Österberg, Eva, *Sveriges historia 1521-1809. Stormaktsdröm och småstatsrealitet*, Stockholm, sid. 13-194.

Lignell, Fredrik, 1936, *Rydaholm i forntid och nutid. Bidrag till en sockenbeskrivning*, Växjö.

Lindeberg, Ingegerd et. al, 1998, *Örtmedicin och växtmagi*, Stockholm.

- Lindman, Sigurd, 1949, Arfwidh Månsson, i: *Svenska män och kvinnor. Biografisk uppslagsbok*, Band V, Stockholm.
- Lindroth, Sten, 1943, *Paracelsismen i Sverige till 1600-talets mitt*, Uppsala.
- Lindroth, Sten, 1975, *Svensk lärdomshistoria. Medeltiden. Reformationstiden*, Stockholm.
- von Linné, Carl, [uå] 1823, *Egenhändig anteckningar af Carolus Linnaeus om sig sjelf med anmärkningar och tillägg af Adam Afzelius*, Stockholm.
- von, Linné, Carl, [uå] 1922, *Om Smålands Naturalhistoria. Särtryck ur Historisk Beskrifning om Småland*, Växjö.
- von Linné, Carl, [1725] 1957, *Örtabok*, utgiven av Svenska läkaresällskapet till Linnéjubileet 1957 genom Telemak Fredbärj, Stockholm.
- von Linné, Carl, [1745] 1986, *Svensk Flora*, Stockholm.
- Lundquist, Kjell, 2000, *Bondens trädgård – en funktion av många nyttiga och några sköna växter*, ur: *Bidrag till kännedom om begreppet trädgård och om trädgårdsväxternas historia i Sverige*, Rapport 00:1, Institutionen för Landskapsplanering, Sveriges lantbruksuniversitet, Alnarp, sid. 103-125.
- Lundquist, Kjell, 2005, *Lilium martagon L. Krolliljans introduktion och tidiga historia i Sverige intill år 1795 – i en europeisk liljekontext*, doktorsavhandling, Agraria 2005:19, Institutionen för Landskapsplanering, Sveriges Lantbruksuniversitet, Alnarp.
- Magnusson, Lars, 1997, *Sveriges ekonomiska historia*, Stockholm.
- Månson Rydaholmensis, Arfwidh, 1628, *Een mykit nyttigt Örta-Book*, Calmar.
- Månson Rydaholm, Arvidh, 1642, *En myckit nyttigh Örta-Book. Om the herlige örter / som uthi thet höghberömde konungariket wärt Fädernesland Swerige ährligen wäxa. Säsom och om några Uthländska örter / huruledes som the emot många bådhe inwertes och uthwertes Krankheeter och Siukdommar brukas skola. Med itt Register på the Örter och Krankheter som uti thenna Book beskrieffne och antecknade äre. Aff Latiniska och Tyska Böcker in på wärt Swenska Tungomål affsatt / Aff Arvidh Manson Rydaholm. Och uthi Ordning satt aff Petro Janae Ang. Wex. Ep*, Stockholm.
- Månsson, Arwid, 1645, *Practica Eller Een lithen doch nyttigh underwisning om åderlåtande hwilka ådrer man för åtskillige siukdomar uplåta kan. Begynnandes på hufwudet och sedan nedher til Fötterna. Sammaledes och några nyttiga och mästeparten aff migh försökta Läkedomar emot mångahanda siukdomer med många aff the hwars och ens Authoris Namn antecknade. Aff Latiniska och Tyska Böcker in på wärt Swenska Tungemåäl och samt aff een gammal Swensk Läkebook med Munkestil skrifwin. Affsatt aff Arwid Månsson Rydaholmensis. Medico*, Stockholm.
- Månsson Rydaholm, Arvid, [1642] 1987, *En myckit nyttigh Örta-Book*, Stockholm.
- Nationalencyklopedin, 1991, 1992, 1994, 1995, 1996, Höganäs.
- Ottosson, Per-Gunnar, 1992-1994, Palmberg, Johannes Olai, i; *Svenskt biografiskt lexikon*, Band 28, Stockholm.

- Palmberg, Johannes, 1683, *Serta florea svecana eller Den Swänske Örtekrantz*, Strängnäs. (Mikrofilm efter exemplar i Kungliga biblioteket, Stockholm)
- Rydaholms hembygdsförenings styrelse, 1987, förord, i; Månsson Rydaholm, Arvid, [1642] 1987, *En myckit nyttigh Örta-Book*, Stockholm.
- Rydén, Mats, 2001, Växternas namn, i: Pettersson, Börge & Svanberg, Ingvar & Tunón, Håkan, 2001, *Etnobiologi i Sverige 1. Människan och naturen*, Stockholm, sid. 45-54.
- Samuelsson, Gunnar, 2001, Medicinalväxter på apoteken, i: Pettersson, Börge & Svanberg, Ingvar & Tunón, Håkan, 2001, *Etnobiologi i Sverige 1. Människan och naturen*, Stockholm, sid. 253-262.
- Schnittger, Bror, 1920, Arvidus Magni Rydaholmensis, i: *Svenskt biografiskt lexikon*, Stockholm.
- Svenska akademiens ordbok*, 1939, Lund
- Tunón, Håkan, 2005, Medicinalväxter, i: Tunón, Håkan & Pettersson, Börge & Iwarsson, Mattias, *Etnobiologi i Sverige 2, Människan och floran*, Stockholm, sid. 395-434.
- Virdestam, Gotthard, 1931, Magnus Arvidi, i; *Växjö stifts herdaminne, del V, Västbo och Östbo, Växjö*.
- Wilstadius, Paul, 1958, Arvid Månsson Rydaholmensis – Smålands förste medicus. Något om hans härstamning och släkt, i; Dalström-Söderberg, Elsa (red.), 1958, *Genealogisk tidskrift*, band V, årgång 13.

Noter

- ¹ Lignell, F, 1936, sid. 193f; Schnittger, B, 1920, sid. 324f; Virdestam, G, 1931, sid. 282; Wilstadius, P, 1958, sid. 4.
- ² Månson, A, 1642, Förspråk.
- ³ Wilstadius, P, 1958, sid. 5. I uppslagsverken *Svenska män och kvinnor* och *Nationalencyklopedin* uppges år 1649 vara Månssons ungefärliga dödsår. Varifrån denna uppgift kommer anges dock inte. Se: Lindman, S, 1949, sid. 368; *Nationalencyklopedin*, 1996, band 20, uppslagsord: örtaböcker. Om uppgiften stämmer så gavs de sista upplagorna av örtaboken ut postumt.
- ⁴ Krook, H, 1987, sid. 11.
- ⁵ Wilstadius, P, 1958, sid. 8.
- ⁶ De sammanbundna upplagorna utkom åren 1642, 1643 och 1654. Se: Collijn, I, 1942-1944, band 1, uppslagsord: Månsson (Magni) Arvid.
- ⁷ Utgivningsåren var 1628, 1637, 1641, 1642, 1643, 1644, 1650 och 1654. Se: Collijn, I, 1942-1944, band 1, uppslagsord: Månsson (Magni) Arvid; Krok, Th.O.B.N, 1925, uppslagsord: Månson Rydaholmensis, Arfwidh.
- ⁸ Månson, A, 1642, sid. 255.

- ⁹ Se till exempel: Månson, A, 1642, Cap. XXV, Om Böner.
- ¹⁰ Se till exempel: Månson, A, 1642, Cap. XXII, Om Rofwa.
- ¹¹ *Nationalencyklopedin*, 1992, uppslagsord: humoralpatologi.
- ¹² Månson, A, 1642, sid. 57-62.
- ¹³ Månson, A, 1642, Förspråk. Att böcker från denna tid var översättningar och sammanställningar av utländska texter är inte ovanligt. Till exempel räknas Peder Månssons (ca 1465-1534) *Bondakonst* till stora delar som en översättning av en latinsk text från andra halvan av 1510-talet. Se: Lundquist, K, 2005, bilaga 13, sid. 6.
- ¹⁴ "Vertera" betyder "översätta". De flesta belägg som hittats för ordet är från 1600- och 1700-talen. Ofta används förbindelsen vertera på ett språk, dvs. översätta till. Ursprunget är latinets *verto* - vända, översätta (till ett främmande språk). (Svensson, M, 2008-02-21, kontakt via e-post).
- ¹⁵ Månsson, A, 1645, Företal.
- ¹⁶ Månson, A, 1642, Förspråk.
- ¹⁷ "Och äre the herlige och sköne örter / som här uthi vårt kära Fädernesland wäxa / *qualitet*, lika som annor Landzfrucht / bådhe Sädh och annat som här hoos oss wäxa / oss myckit nyttigt til at bruka både emoot inwertes och uthwertes kranckheeter / hwilka iagh mångha försökt och proberat hafwer / thet man framdeles uthi Bookenne finner medh thet ordet *probatum est*". i: Månson, A, 1642, Förspråk.
- ¹⁸ Månsson, A, 1645, Företal.
- ¹⁹ "Så allthenstund migh och mitt hus / så och annat gott folk hafwer trängt at bruka thenna Authoris förfarenheet på örternas kraffer". Månson, A, 1642, Til then Christeliga Läsaren (biskopens förord).
- ²⁰ Wilstadius, P, 1958, sid. 5.
- ²¹ Månson, A, 1642, Til then Christeliga Läsaren (biskopens förord).
- ²² Månson, A, 1642, Förspråk.
- ²³ Månson, A, 1642, Til then Christeliga Läsaren (biskopens förord).
- ²⁴ *Nationalencyklopedin*, 1995, uppslagsord: Sverige, Historia, en växande centralmakt.
- ²⁵ *ibid*; *Nationalencyklopedin*, 1994 uppslagsord: Svenska kyrkan, historik och *Nationalencyklopedin*, 1994, uppslagsord: reformationen.
- ²⁶ *Nationalencyklopedin*, 1995, uppslagsord: Sverige, historia, en växande centralmakt.
- ²⁷ Samuelsson, G, 2001, sid. 254; Tunón, H, 2005, sid. 398.
- ²⁸ *Nationalencyklopedin*, 1995, uppslagsord: Sverige, Sociala förhållanden.
- ²⁹ Bardskärare kallades från medeltiden och in på 1700-talet hantverksmässigt utbildade, i skrån sammanslutna sårläkare, vilka ofta anlätades som fältskärer i krig. Ur: *Nationalencyklopedin*, 1990, uppslagsord: bardskärare.

- ³⁰ Lindroth, S, 1975, sid. 332f.
- ³¹ Rydaholms hembygdsförenings styrelse, 1987, förord.
- ³² Lindroth, S, 1975, sid. 332-333.
- ³³ a.a, sid. 337. Särskilt svåra år var 1565, 1572, 1579-80 och 1588-90.
- ³⁴ ibid; Lindroth, S, 1943, sid. 42.
- ³⁵ NE säger att teriak enligt traditionen lär ha komponerats av kejsar Neros livmedikus. Den bestod av bl.a. opium, ormkött och mumiepulver och ansågs bota alla sjukdomar och motverka alla gifter. Teriak ordinerades ännu långt in på 1700-talet och förekom ända till 1870 i den svenska farmakopén (i förenklad form). Ur: *Nationalencyklopedin*, 1995, uppslagsord: teriak.
En farmakopé innehåller av myndigheterna fastställda föreskrifter om beredning, kvalitetsprövning och förvaring av läkemedel. Ur: *Nationalencyklopedin*, 1991, uppslagsord: farmakopé.
- ³⁶ Lindroth, S, 1975, sid. 337f.
- ³⁷ I SAOB finns triakelse med som en synonym till teriak. Ur: *Svenska Akademiens Ordbok*, webversion, 2008-03-11, uppslagsord: teriak.
- ³⁸ Lundquist, K, 2005, bilaga 13, sid. 10.
- ³⁹ Lindroth, S, 1975, sid. 339.
- ⁴⁰ ibid.
- ⁴¹ Kvacksalvare enligt *Svenska akademien ordbok*, 1939: "urspr: person som reste omkring o. (ofta med braskande reklam) försälde läkemedel o. utövade verksamhet ss. läkare; numera nedsättande benämning på person som utan behövliga kunskaper o. utan laglig behörighet utövar läkaryrket".
- ⁴² Karling, S, 1931, sid. 79.
- ⁴³ *Nationalencyklopedin*, 1995 uppslagsord: Sverige, Stormaktspolitiken tar form.
- ⁴⁴ Karling, S, 1931, sid. 149-151.
- ⁴⁵ *Nationalencyklopedin*, 1995 Sverige, Stormaktspolitiken tar form.
- ⁴⁶ Larsson, L-O, & Österberg, E, 2001, sid. 78 och 146.
- ⁴⁷ Magnusson, L, 1997, sid. 182.
- ⁴⁸ Krook, H, 1987, sid. 10.
- ⁴⁹ Lundquist, K, 2000, sid. 107-116.
- ⁵⁰ *Nationalencyklopedin*, 1995, uppslagsord: Sverige, Stormaktspolitiken tar form.
- ⁵¹ Lundquist, K, 2007-12-03, föreläsning vid SLU Alnarp; *Renässansen, speglad i Uraniborg*, 2007-12-03.
- ⁵² Flinck, M, 1994, sid. 125f.
- ⁵³ a.a, sid. 121.
- ⁵⁴ Larsson, L-O, & Österberg, E, 2001, sid. 149.
- ⁵⁵ Flinck, M, 1994, sid. 121.
- ⁵⁶ Rydaholms hembygdsförenings styrelse, 1987, förord.
- ⁵⁷ Se till exempel: Hewe, N, [1939] 1984, sid. 37; Lindeberg, I, et.al, 1998, sid.

32-33.

⁵⁸ Flinck, M, 1994, sid. 126.

⁵⁹ *Nationalencyklopedin*, 1996, uppslagsord: örtaböcker.

⁶⁰ Eriksson, G, 1969, sid. 17.

⁶¹ Lundquist, K, 2005, bilaga 13, sid. 25.

⁶² Eriksson, G, 1969, sid. 11.

⁶³ Johann Franck (1590-1661), eller Johannes Franckenius, var Sveriges förste professor i botanik. Franckenius botaniska huvudverk, *Speculum botanicum*, utkom i en första upplaga år 1638 och en utökad andra upplaga år 1659. *Speculum botanicum* markerar enligt Hans Krook (1973) övergången från de gamla örta-böckerna mot en mer botaniskt inriktad typ av arbeten. Ur: *Nationalencyklopedin*, 1991, uppslagsord: Franck, Johan; Krook, H, 1973, Johannes Franck och *Speculum botanicum*.

⁶⁴ Se till exempel von Linné, C, [uå] 1922, sid. 3 (16)

⁶⁵ Se till exempel von Linné, C, [1725] 1957, sid. 125 och 148.

⁶⁶ "1724...Pilten hade skaffat sig åtskillige (Botaniske Böcker, dem han natt och dag läste, att han dem kunne på sina fingrar, såsom [ARVIDH MÅNSONS] Rydaholm. Örta-Book, TILLANDS 'S Flora Aboënis PALMBERGS Serta Florea Suecana, (usla wägledare)..." von Linné, C, [uå] 1823, sid. 6-7.

⁶⁷ *ibid.*

⁶⁸ von Linné, C, [1745] 1986, förord.

⁶⁹ "CARL hade emellertid gått så långt uti en onyttig wettenskap, att både hans Lärare och Camrater kallade honom den lilla *Botanicus*, ehuru hans böcker och lärmästare icke svarade emot hans hog." von Linné, C, [uå] 1823, sid. 7.

⁷⁰ Linné, [uå] 1823, sid. 6-7.

⁷¹ Fries, E, 1864, sid. 20-21.

⁷² Fries, Th.M, 1894, sid. 72.

⁷³ *ibid.*

⁷⁴ Eriksson, G, 1969, sid. 60.

⁷⁵ Lundquist, K, 2005, bilaga 13, sid. 26.

⁷⁶ Rydén, M, 2001, sid. 46.

⁷⁷ Månson, A, 1642, Förspråk.

⁷⁸ Ottoson, P-G, 1992-1994, sid. 588.

Texten om Arvid Månsson och hans örta-bok skrevs ursprungligen som en övningsuppgift inom ramen för kursen *Trädgårdshistoria II* vid område Landskapsarkitektur, SLU Alnarp. Ett stort tack framförs härmed till Agr Lic Anna Jakobsson och Agr D Kjell Lundquist som ansvarade för den väl upplagda och mycket intressanta kursen. Stort tack också för de goda råd och den uppmuntran som gjort att den ursprungliga texten resulterat i denna artikel!